८

245sk08

॥सूर्यसूक्तं सञ्ज्ञानसूक्तं च॥

प्रस्तावना

वेदो ज्ञानराशिः शब्दराशिश्च। वेदः अपौरुषेय इति एव परम्परा। जीवमात्रस्य इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकम् उपायं वेदयति वेदः। वेदेन ज्ञाप्यमाना उपायाः प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा प्रमाणेन अगम्याः सन्ति। केवलम् वेदशब्देभ्य एव ते उपाया ज्ञातुं शक्याः। ईश्वरोऽपि सृष्टिकरणे वेदज्ञानम् आश्रित्य जगत् सृजत्। तदिदं वैदिकं ज्ञानं निर्भ्रान्तम् प्रमादरहितं च। ऋक् यजुः साम अर्थवा इति चतुर्धो वेदः। स्तुत्यात्मक ऋग्वेदः। तस्य ऋग्वेदस्य मण्डलरूपेण अष्टकरूपेण च द्वेधा विभाजनमस्ति।

अस्मिन् पाठे सूर्यसूक्तं सञ्ज्ञानसूक्तं चेति सूक्तद्वयं विद्यते। प्रथमं सूर्यसूक्तम् उपस्थाप्यते।

मण्डलरूपेण विभागे सति सूर्यसूक्तम् प्रथममण्डले पञ्चदशाधिकशततमम् (म-१.११५)

सूर्यसूक्तम् अतीव महत्त्वपूर्णसूक्तम्। द्युलोके विद्यमानेषु देवेषु सर्वाधिकस्थूलः देवः सूर्यः यः भौतिकसूर्यसदृशः एव अस्ति। समग्रलोकस्य प्रकाशकः सूर्यः। सूर्यदेवतायाः स्तुतौ भौतिकसूर्यस्यैव विशेषगुणानां वर्णनं भवति। ऋग्वेदे दशसूक्तेषु सूर्यस्य स्तुतिः विहिता। यास्कमतानुसारेण सूर्यशब्दः सृधातोः अथवा षु-धातोः निष्पन्नः। तस्य मतानुसारेण सूर्यस्य एवं निर्वचनम् उक्तं यत्- सरतेः वा सुवतेर्वा इति। अर्थात् यः अन्तरिक्षे गतिप्रदानं करोति, जनान् स्वकार्यं प्रति प्रेरयति। तस्मात् एव स सूर्यः उच्यते। बृहद्देवताकारशौनकस्य मतानुसारेण यः प्राणिमध्ये विचरति। एवं सूर्यशब्दस्य निरुक्तिः उक्ता। अस्य सूर्यसूक्तस्य कुत्सः ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, सूर्यश्च देवता।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- सूक्तमाहात्म्यं ज्ञास्यति।
- सूक्तोक्तदेवतायाः स्वरूपं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्थितानां मन्त्राणाम् संहितापाठं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्थितानां मन्त्राणां पदपाठं रचयितुम् समर्थो भविष्यति।
- सूक्तस्थितानां मन्त्राणाम् अन्वयं कर्तुं योग्यः भवेत्।
- सूक्तोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यां कर्तुं प्रभवेत्।
- वैदिकशब्दान् ज्ञास्यति।

➢ लौकिकवैदिकयोः शब्दयोः भेदज्ञानवान् भवेत्।
➢ वैदिकव्याकरणांशान् ज्ञास्यति।

॥सूर्यसूक्तम्॥

८.१) इदानीं मूलपाठं पठाम

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च॥१॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम्॥२॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः।
नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः॥३॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार।
यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै॥४॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सुर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति॥५॥

अद्या देवा उदिता सुर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात्।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः॥६॥

८.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम (सूर्यसूक्तम्)

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च॥१॥

पदपाठः - चित्रम्। देवानाम्। उत्। अगात्। अनीकम्। चक्षुः। मित्रस्य। वरुणस्य। अग्नेः॥ आ। अप्राः। द्यावापृथिवी इति। अन्तरिक्षम्। सूर्यः। आत्मा। जगतः। तस्थुषः। च॥१॥

अन्वयः - देवानां चित्रम् अनीकं मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षु उत् अगात्। द्यावापृथिवी अन्तरीक्षम् आ अप्राः, सूर्यः जगतः तस्थुषः च आत्मा॥

व्याख्या- देवानाम्। दीव्यन्तीति देवा रश्मयः तेषाम्। देवजनानामेव वा। अनीकं समूहरूपं चित्रम् आश्चर्यकरं सूर्यस्य मण्डलम्। उद् अगात् उदयाचलं प्राप्तमासीत्। कीदृशम्। मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च। उपलक्षणमेतत्। तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा। उदयं च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च अप्राः। स्वकीयेन तेजसा आ समन्तात् अपूरयत्। ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतः जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च आत्मा स्वरूपभूतः। स हि सर्वस्य स्थावरजगङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम्। कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते। तथा च पारमर्षं सूत्रं - 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः'(ब्र०सू० २.१.१४) इति। यद्वा। स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा। उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते। तथा च श्रूयते - 'योसौ तवन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति'(तै०आ० १.१४.१) इति॥

सरलार्थः- देवानाम् उज्ज्वलमुखतुल्यः मित्रवरुणाग्नीनां चक्षुरिन्द्रयतुल्यः सूर्यः ऊर्ध्वलोकं गतः। आकाशम्, अन्तरिक्षं तथा पृथिवीं स्वालोकेन व्याप्नोति। सूर्यः स्थावराणां जङ्गमानाम् च प्राणिनाम् आत्मा अस्ति।

व्याकरणम् -

- उदगात् - उत्पूर्वकात् गाधातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने।
- आप्राः - आ इत्युपसर्गपूर्वकात् प्राधातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने।
- जगतः - गम्-धातोः क्विपि जगदिति रूपम्। तस्य षष्ठ्येकवचनम्।
- तस्थुषः - स्थाधातोः क्वसुप्रत्यये रूपम्।

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्।
यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम्॥२॥

पदपाठः - सूर्यः। देवीम्। उषसम्। रोचमानाम्। मर्यः। न। योषाम्। अभि। एति। पश्चात्॥ यत्र। नरः। देवऽयन्तः। युगानि। विऽतन्वते। प्रति। भद्राय। भद्रम्॥२॥

अन्वयः - सूर्यः रोचमानां देवीम् उषसं पश्चात् मर्यः योषां न अभि एति। यत्र देवयन्तः नरः प्रति भद्राय भद्रं युगानि वितन्वते।

व्याख्या- सूर्यः देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानाम् उषसं पश्चात् अभ्येति उषसः प्रादुर्भावानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति। तत्र दृष्टान्तः। मर्यो न योषाम्। यथा कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत्। यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयन्तः देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तः नरः यज्ञस्य नेतारो यजमानाः युगानि। युगशब्दः कालवाची। तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासौ इति। अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति। यद्वा। देवयन्तो देवयागार्थं धनमात्मनः इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति। तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः। एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुमः इति शेषः। यद्वा। देवयन्तः देवकामा यजमाना युगानि यग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणम् अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति।

सरलार्थः- युवा पुरुषः यथा युवतिम् अनुगच्छति तथैव सूर्यः दीप्तिमयीम् उषादेवीम् अनुगच्छति। तस्याः उषायाः प्रकाशसमये यजमानाः कल्याणप्रददेवानां कृते कल्याणफललाभाय यज्ञकर्म कुर्वन्ति।

व्याकरणम् -

- रोचमानाम् - रुच्-धातोः शानच्प्रत्यये टापि द्वितीयायाः एकवचने रूपम्।
- मर्यः - मृङ्-धातोः यति प्रथमैकवनम्।
- युगानि - युज्-धातोः घञि द्वितीयाबहुवचनम्।
- देवयन्तः - दिव्-धातोः क्यचि शतरि प्रथमाबहुवचने।
- वितन्वते - विपूर्वकात् तनोतेः आत्मनेपदिनः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

भ॒द्रा अश्वा॑ ह॒रित॒ः सूर्य॑स्य चि॒त्रा एत॑ग्वा अनु॒माद्या॑सः।
न॒म॒स्यन्तो॑ दि॒व आ पृ॒ष्ठम॑स्थुः परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी य॑न्ति स॒द्यः॥३॥

पदपाठः - भ॒द्राः। अश्वा॑ः। ह॒रित॑ः। सूर्य॑स्य। चि॒त्राः। एत॑ऽग्वाः। अ॒नु॒ऽमाद्या॑सः॥ न॒म॒स्यन्त॑ः।
दि॒वः। आ। पृ॒ष्ठम्। अ॒स्थु॒ः। परि॑। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। य॒न्ति॒। स॒द्यः॥३॥

अन्वयः - सूर्यस्य भद्राः हरितः अश्वाः चित्राः एतग्वाः अनुमाद्यासः नमस्यन्तः दिवः पृष्ठम् आ अस्थुः। सद्यः द्यावापृथिवी परियन्ति॥३॥

व्याख्या- भद्राः कल्याणाः। अश्वाः एतग्वाः इत्येतदुभयम् अश्वनाम। तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम्। अश्वाः तुरगा व्यापनशीला वा हरितः हर्तारः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वैस्तुत्या मादनीया एवंभुताः सूर्यस्य एतग्वाः अश्वाः। यद्व। एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः। एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः। नमस्यन्तः अस्माभिः नमस्यमानाः सन्तः दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम्

उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः अतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति। यद्वा। हरिते रसहरणशीलाः रश्मयः भद्रादिलक्षणविशिष्टाः दिवः पृष्टं नभःस्थलमातिष्ठन्ति। आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यः तदानीमेव एकेनाह्ना परि यन्ति परतो गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः॥

सरलार्थः- सूर्यस्य कल्याणकारिणः हरितवर्णीयाः विचित्राः गन्तव्यमार्गे स्वयम् एव गमनशीलाः आनन्दकारिणः सर्वैः स्तुत्याः अश्वाः द्युलोकम् आरूढवन्तः। ते शीघ्रमेव आकाशं पृथिवीं च परितः व्याप्तं करिष्यन्ति।

व्याकरणम् -

- अश्वाः - अश्-धातोः क्वन्प्रत्यये प्रथमाबहुवचने।
- एतग्वाः - इण्गतौ इति धातोः तन्प्रत्यये एत इति जाते ततः एतपूर्वकात् गम्-धातोः ड्वप्रत्यये।
- अनुमाद्यासः - अनुपूर्वकात् मद्-धातोः यति प्रत्यये।
- अस्थुः - स्थाधातोः लुङि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- यन्ति - इण्गतौ इति धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. सूर्यसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।
२. चित्रम् इत्यस्य कः अर्थः।
३. आप्राः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
४. तस्थुषः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
५. भद्राः इत्यस्य कः अर्थः।
६. सूर्यस्य अश्वाः कीदृशाः।
७. एतग्वाः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
८. अनुमाद्यासः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
९. देवयन्तः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१०. यन्ति इत्यत्र कः धातुः।

८.१.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

तत्सूर्य॑स्य देव॒त्वं तन्म॑हि॒त्वं म॒ध्या कर्तो॒र्वित॑तं॒ सं ज॑भार।
य॒देदयु॑क्त ह॒रित॑ः स॒धस्था॒दाद्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑॥४॥

पदपाठः - तत्। सूर्यस्य। देवऽत्वम्। तत्। महिऽत्वम्। मध्या। कर्तोः। विऽततम्। सम्। जभार। यदा। इत्। अयुक्त। हरितः। सधऽस्थात्। आत्। रात्री। वासः। तनुते। सिमस्मै॥४॥

अन्वयः - तत् सूर्यस्य देवत्वं तत् महित्वं कर्तोः मध्या विततं सं जभार। यदा इत् हरितः सधस्थात् अयुक्त आत् रात्री सिमस्मै वासः तनुते॥४॥

व्याख्या- सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य आदित्यस्य तत् देवत्वम्। स्वातन्त्र्यमिति यावत्। महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तत् एव। तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दाध्याहारः। यत् कर्तोः। प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्णादिलक्षणस्य कर्मणः मध्या मध्ये अपरिसमाप्ते एव तस्मिन् कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार अस्माल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति। कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजति अस्तं यान्तं सूर्यं दृष्ट्वा। ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते। अपि च इत् इत्यवधारणे। यदेत् यस्मिन्नेव काले हरितः रसहरणशीलान्। स्वरश्मीन् हरिद्वर्णानश्वान् वा सधस्थात् सहस्थानात् अस्मात् पार्थिवाल्लोकादादाय अयुक्त अन्यत्र संयुक्तान् करोति। यद्वा। युजिः केवलोपि विपूर्वः द्रष्टव्यः। यदेवासौ स्वरश्मीनश्वान् वा सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः। तस्मात् अयुक्त अमुञ्चत्। आत् अनन्तरमेव रात्री निशा वासः आच्छादयितृ तमः सिमस्मै। सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः। सप्तम्यर्थे चतुर्थी। सर्वस्मिन् लोके तनुते विस्तारयति। यद्वा। वासो वासरम् अहः। तत् सर्वस्मात् अस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते। अत्र निरुक्तं - 'तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासौ अयुक्त हरणानादित्यरश्मीन् हरितोश्वानिति वाथ रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात्' (निरु - ४.११) इति।

सरलार्थः- तदेव सूर्यस्य देवत्वं, तदेव सूर्यस्य महिमा यत् जनैः अनुष्ठितेषु कर्मसु स्वस्य प्रसारितकिरणजालं पृथिव्याः संहरति। यदैव स रसहरणशीलान् अश्वान् रथात् अथवा पृथिव्याः किरणजालं पृथक्करोति तदा रात्रिः सर्वेभ्यः कृष्णवस्त्रं तनुते।

व्याकरणम् -

- विततम् - विपूर्वकात् तन्-धातोः क्तप्रत्यये रूपम्।
- संजभार - सम्पूर्वकात् भृधातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- अयुक्त - युज्-धातोः आत्मनेपदिनः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- सधस्थात् - सहपूर्वकात् स्थाधातोः कप्रत्यये पञ्चम्यैकवचने रूपम्।
- तनुते - आत्मनेपदिनः तन्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- सिमस्मै - सर्वनामपर्यायवाचकस्य सिमशब्दस्य चतुर्थ्यैकवचने रूपम्।
- रात्री - रात्रिशब्दस्य स्त्रियां ङीपि प्रथमैकवचने रूपम्।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सुर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति॥५॥

पदपाठः - तत्। मित्रस्य। वरुणस्य। अभिऽचक्षे। सूर्यः। रूपम्। कृणुते। द्योः। उपऽस्थे॥

अनन्तम्। अन्यत्। रुशत्। अस्य। पाजः। कृष्णम्। अन्यत्। हरितः। सम्। भरन्ति॥

अन्वयः - तत् मित्रस्य वरुणस्य अभिचक्षे सूर्यः द्योः उपस्थे रुपं कृणुते। अस्य हरितः अनन्तम् अन्यत् रुशत् पाजः सं भरन्ति, अन्यत् कृष्णम्॥

व्याख्या- तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्योः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते करोति। अपि च अस्य सुर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णाः अश्वा वा अनन्तम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशत् दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः। बलनामैतत्। बलयुक्तम् अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः संभरन्ति अहनि स्वकियागमनेन निष्पादयन्ति। तथा कृष्णं कृष्णवर्णम् अन्यत् तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ। अस्य रश्मयोप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः॥

सरलार्थः- मित्रस्य वरुणस्य च दर्शनाय सूर्यः द्युलोकस्य मध्यभागे प्रकाशमानं रूपं प्रकटयति। तस्य हरितवर्णीयाः अथवा रसहरणशीलाः अश्वाः एकस्मिन् समये एव प्रकाशम् अन्धकारं च आनयन्ति।

व्याकरणम् -

- अभिचक्षे - अभिपूर्वकात् चक्ष्-धातोः क्विप्प्रत्यये वैदिकतुमर्थकैकारे रूपम्।
- द्योः - द्योशब्दस्य षष्ठ्येकवचने वैदिकरूपम्।
- उपस्थे - उपपूर्वकात् स्थाधातोः कप्रत्यये सप्तम्येकवचने रूपम्।
- कृणुते - कृधातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।
- पाजः - पाधातोः असुन्प्रत्यये रूपम्।
- भरन्ति - भृधातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्।

अद्या देवा उदिता सुर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात्।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः॥६॥

पदपाठः - अद्य। देवाः। उत्ऽइता। सूर्यस्य। निः। अंहसः। पिपृत। निः। अवद्यात्॥ तत्। नः।

मित्रः। वरुणः। ममहन्ताम्। अदितिः। सिन्धुः। पृथिवी। उत। द्यौः॥६॥

अन्वयः - देवाः अद्य सूर्यस्य उदिता अंहसः निष्पिपृत निः अवद्यात्। नः तत् मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ममहन्ताम्॥

व्याख्या- हे देवाः द्योतमानाः सुर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सुर्यस्य आदित्यस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निःपिपृत निष्कृष्य पालयत। यदिदमस्माभिरुक्तं नः अस्मदीयं तत् मित्रादयः षड्देवताः ममहन्तां पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम्। रक्षन्त्विति यावत्। मित्रः प्रतीतेस्त्रायकः अहरभिमानो देवः। वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्यद्रिभमानी। अदितिः अखण्डनीया अदीना वा देवमाता। सिन्धुः स्यन्दशीलोदकाभिमानिनी देवता। पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौः द्युलोकस्य। उतशब्दः समुच्चये॥

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे देवान् प्रति उच्यते यत् हे देवाः सूर्यरश्मयः अद्य सूर्ये उदिते सति पापेभ्यः अस्मान् मुक्तिं प्रयच्छ, अपशब्दभाषणेभ्यः अपि मुक्तिं प्रयच्छ। अस्माकम् अस्य प्रार्थनस्य मित्रादिदेवाः अनुमोदनं कुर्वन्तु।

व्याकरणम् -

- उदिता - उत्पूर्वकात् इण्-धातोः क्ते डादेशे वैदिकरूपम् उदिता इति।
- अद्या - अत्र 'निपातस्य च' इति दीर्घः।
- अवद्यात् - वद्-धातोः यति वद्य इति रूपम्। न वद्य इति अवद्य, पञ्चम्येकवचने रूपम्।
- पिपृत - पृधातोः लट्मूलकलोटि प्रथमपुरुषबहुवचने।
- ममहन्ताम् - मम्ह् इति अथवा मह् इति धातोः लिट्मूलकलोट्लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

११. सूर्यस्य अपरं नाम किम्।
१२. सिमशब्दस्य कः अर्थः।
१३. सिमस्मै इत्यत्र कस्मिन्नर्थे चतुर्थी।
१४. सधस्थात् इत्यत्र कस्मिन्नर्थे कप्रत्ययः।
१५. रात्री इत्यत्र कः प्रत्ययः।
१६. अयुक्त इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१७. हरितः इत्यस्य कः अर्थः।
१८. पाजः इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
१९. अद्या इत्यत्र केन दीर्घः।
२०. ममहन्ताम् इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

८.२) सूर्यस्वरूपम्

वेदे नैकेषु देवेषु सूर्यदेवः विशिष्टं स्थानम् लभते। ऋग्वेदे सुवर्णकान्तिः तेजःस्वरूपः सूर्यः चराचरस्य विश्वस्य आत्मत्वेन पूजितः। कृष्णयजुर्वेदे आदित्यः विश्वस्य प्राणस्वरूपः इति आम्नातम्। तस्मादेव सूर्यात् प्राणिनाम् उत्पत्तिः। तथाहि "असौ वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनानुत्सृजति" इति। ऋग्वेदे सूर्यः श्रेष्ठज्योतिःस्वरूपेण स्तुतः। तथाहि "इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्" इति (ऋग्वेदः १०/१७०/३)। निरुक्तकारस्य मते सूर्यः द्युलोकस्थानां देवानां प्रतिनिधिः। "सूर्यो द्युस्थानः" इति (निरुक्त ७/५/२)। पुरुषसूक्ते सूर्यस्य उत्पत्तिः विराट्-पुरुषस्य चक्षुषः अभवत् इति प्राप्यते। तथाहि आम्नातं "चक्षोः सूर्यः अजायत" इति। सूर्यदेवो हि अनीकः अर्थात् देवानां मुखस्वरूपः। अस्माकं प्रत्यक्षदेवः सूर्यः। उषा तस्य भार्या। युवकः यथा युवतिम् अनुसरति तथैव सूर्यः दीप्तिमतीम् उषादेवीम् अनुधावति। ऋग्वेदे बहुत्र सूर्यदेवस्य रथस्य वर्णनं प्राप्यते। सूर्यस्य रथे सप्त अश्वाः सन्ति। सूर्यस्य रश्मयः एव अत्र अश्वाः। सूर्ये उदिते तस्य रश्मयः अश्वा इव बहुवेगेन सर्वासु दिक्षु वितताः भवन्ति। अतः रश्मीनाम् अश्वत्वम्। किञ्च एते रश्मयः पृथिवीपृष्ठतः जलीयांशं संहरन्ति। अतः रसहरणशीलत्वात् हरित् इत्युच्यते। एकस्मिन् दिवसे एव एते द्युलोकस्य पृथिवीलोकस्य च प्रदक्षिणां कुर्वन्ति। "परि द्यावा पृथिवी यन्ति सद्यः" इति श्रुतिः। सूर्यस्य रश्मयः तमसः दूरीकरणे समर्थाः। सूर्यस्य रश्मयः यदा पृथिवीलोकमागच्छति तदा पृथिव्यां दिनं भवति। किञ्च यदा सूर्यः स्वरश्मिरूपान् अश्वान् पृथिवीलोकात् संहरति तदा पृथिव्यां तमः वितनोति। तेन रात्रिः भवति। एवञ्च सूर्यः एव दिवसस्य रात्रेश्च कारणम्।

सूर्यः सर्वेषां प्राणिनां प्रेरकः अपि। सूर्ये उदिते एव सर्वे प्राणिनः स्वस्वकर्मसु व्यापृताः भवन्ति। अपि च सूर्यः उरुचक्षा। अर्थात् सः मनुष्याणां सर्वाणि पापपुण्यादीनि कर्माणि अवलोकयति। ऋग्वेदे कुत्रचित् सूर्यः अग्निश्च अभिन्नत्वेन प्रतिपादितः। दिवसे यः सूर्यः स एव रात्रौ अग्निः।

सूर्यदेवस्य एतदेव माहात्म्यं यत् सः स्वतन्त्रः। मनुष्यैः प्रारब्धे कृषिकर्मणि असमाप्तेऽपि प्रातः विस्तृतं स्वरश्मिजालं अस्तगमनसमये स्वस्मिन् संहरति। तदा पृथिवीलोकं तमः आवृणोति। जगत्प्रकाशनाय रश्मिजालस्य क्षणमात्रेण प्रसारणं पुनः संहरणञ्च नाल्पमहिम्नः सम्भवति, अतः सूर्यदेवस्य अत्यधिकम् एतद् माहात्म्यम्।

८.३) सूर्यसूक्तस्य सारः

ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य सूर्यसूक्तस्यास्य सूर्यः देवता, कुत्सः ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः। सूक्तेऽस्मिन् ऋषिः भगवतः सूर्यस्य स्तुतिं कुर्वन् आह, जगतां चक्षुरिन्द्रियस्थानीयः सूर्यः उदयं प्राप्य दिवं पृथिवीम् अन्तरीक्षं च स्वकीयेन तेजसा समन्तात् अपूरयत्। ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा एव अस्ति। स हि स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम्। उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं जगत्सर्वं पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते। सूर्यः एव दानादिगुणयुक्तां दीप्यमानाम् उषसम् अभ्येति। अर्थात् उषसः प्रादुर्भावानान्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति। यथा कश्चिन्मनुष्यः लावण्यमयीं गच्छन्तीम् युवतिं सततमनुगच्छति, तद्वत्। एवंविधं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुमः इत्यभिप्रायः। इत्थम्

वेदाध्ययनम्

अस्माभिः नमस्यमानः सूर्यः अन्तरीक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् प्राप्नोति। यद्वा, रहहरणशीलाः सूर्यस्य रश्मयः भद्रादिलक्षणविशिष्टाः दिवः पृष्ठम् नभःस्थलम् आतिष्ठन्ति। उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतद्लक्षितस्य सर्वस्य जगतः सवितारूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः करोति। अपि च अस्य सूर्यस्य रसहरणशीलाः रश्मयः हरिद्वर्णाः अश्वाः वा अनन्तरम् अवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतः व्यापकं दीप्यमानं श्वेतवर्णं बलयुक्तं नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः सम्भरन्ति स्वकीययागमनेन निष्पादयन्ति। एतद् सर्वम् सूर्यस्य माहात्मम्। हे सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन् काले सूर्यस्य उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निष्कृष्य पालयत।

चित्रं देवानामुदगाननीकं, चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं, सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च।। १।।

दीव्यन्तीति देवाः रश्मयः, तेषाम् देवानाम्, समूहरूपं आश्चर्यकरम् सूर्यस्य मण्डसम् उदयाचलं प्राप्तम् आसीत्। मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः अथवा तदुपलक्षितानां जगतां प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयम् उदयं प्राप्य दिवम् पृथिवीम् अन्तरीक्षं च स्वकीयेन तेजसा समन्तात् अपूर्यत। ईदृग्भूत-मण्डलान्तवर्ती सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः साक्षात् परमात्मा एव। स हि सूर्यः स्थावरजंगतात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम्, स्थावरजंगत्माकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा एवाऽस्ति। उदिते हि मृतप्रायं सर्वं जगत् पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते।

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां, मयो न योषामभ्येति पश्चात्।

यत्रा नरो देवयन्ति युगानि, वितन्वते प्रति भद्राय भद्राम्।। २।।

मन्त्रेऽस्मिन् ऋषिः कुत्स्यः आह, सूर्यः दानादिगुणयुक्तां दीप्यमानाम् उषसं पश्चात् अभ्येति, अर्थात् उषसः प्रादुर्भावनन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति। यथा कश्चित् मनुष्यः शोभनावयवां गच्छन्तीं युवतिं सततम् अनुगच्छति। एवंविधं कल्याणं सूर्यं प्रति कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुमः।

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य, चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः।

नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमस्थुः, परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः।। ३।।

अश्वाः तुरगाः व्यापनशीलाः वा हरितः चित्राः विचित्रावयवाः अनुमाद्यासः अनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीया एवं भूताः सूर्यस्य अश्वाः। एतं गन्तव्यं मार्गं गन्तारोऽश्वाः। नमस्यन्तः अस्माभिः नमस्यमानाः सन्तः दिवः अन्तरिक्षस्य पृष्ठम् उपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आ अस्थुः आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति वा। हरितः रसहरणशीलाः रश्मयः भद्रादिलक्षण-विशिष्टा दिवः पृष्ठं नभस्थलम् आतिष्ठन्ति।

तत्सूर्यस्य देवस्य तन्माहित्वं, मध्या कर्तोर्विततं सं जभार।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वास्ततनुते सिमस्मै।।

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य आदित्यस्य तत् देवत्वम्, स्वातन्त्रमिति। महित्वं महत्वं माहात्म्यं च तत् एव। प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः मध्या अपरिसमाप्तेः एव तस्मिन् कर्माणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालम् अस्तं गच्छन् सूर्यः संजभारः अस्माल्लोकात् स्वात्मन्युपसंहरति। ईदृशं

स्वातन्त्र्यं महिमानं च अवगाहते। यदेत् यस्मिन् काले हरितः रसहरणशीलान् स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान् अश्वान् वा सधस्थात् सहस्थानात् अस्मात् पार्थिवाल्लोकादादाय अयुक्त अन्यत्र संयुक्तान् करोति। अनन्तरमेव रात्री निशा वासः आच्छादयितृ तमः सिमस्सै। अत्र सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः। सर्वस्मिन् लोके तनुते विस्तारयति। अर्थात् अस्माल्लोकाद् वासरम् अपनीय रात्री तमस्तनुते इत्यभिप्रायः।

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे, सूर्योरूपं कृणुते द्योरुपस्थे।

अनन्तमन्यदुशदस्य पाजः, कृष्णमन्यद्धरितः सं भरन्ति।। ५।।

तत् तदानीम् उदयसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षेः आभिमुख्येन प्रकाशनाय द्यौः नभसः उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं तेजः कृणुते। अपि च, अस्य सूर्यस्य हरितः रसहरणशीला रश्मयः हरिद्वर्णा अश्वा वा श्वेतवर्णं बलयुक्तं नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत् तमसो विलक्षणं तेजः संभरन्ति अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयति।

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य, निरंहसः पिपृता निरवद्यात्।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौ।। ६।।

हे देवाः द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्य आदितस्य उदिता उदितौ उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो यूयम् अस्मान् अंहसः पापात् निःपिपृत निष्कृष्य पालयत। यदिदम् अस्माभिरुक्तं नः अस्मदीयं तत् मित्रः वरुणः अदितिः, सिन्धुः, पृथिवी, द्यौश्च षड्देवताः मामहन्तां पूजयन्तु अनुमन्यन्ताम्। अत्र मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः अहरभिमानी देवः।

वरुणः अनिष्टानां निवारयिता रात्र्याभीमानी देवः, अदिति उदकाभिमीनी देवता, पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री देवता, द्यौः द्युलोकस्य अभिमानी देवः।

पाठसारः (सूर्यसूक्तांशे)

सूर्यसूक्तस्य आदिममन्त्रे सूर्यस्य स्वरूपं वर्णितम्। ननु सूर्यः कीदृशः इति प्रश्नः मनसि उदेति। तस्य उत्तरम् आदिममन्त्रे एव उक्तम्। उच्यते सूर्यः देवानाम् उज्ज्वलमुखतुल्यः मित्रवरुणाग्नीनां चक्षुरिन्द्रियतुल्यः। सः स्वस्य आलोकसमूहेन समग्रं जगत् व्याप्नोति। स सर्वेषां स्थावरजङ्गमानाम् आत्मा। द्वितीये मन्त्रे सूर्यस्य एकं स्वभावं प्रकटयति। तत्र उच्यते यथा कश्चित् युवा पुरुषः युवतिम् अनुगच्छति तथैव सूर्यः अपि दीप्तिमयीम् उषादेवीम् अनुगच्छति। ततः परस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्य अश्वविषये उक्तम्। तत्र उच्यते तस्य अश्वाः हरितवर्णीयाः, कल्याणकारिणः, विचित्राः, गन्तव्यमार्गे स्वयमेव गमनशीलाः, सर्वैः प्रणम्याः सन्ति। ततः परस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्य देवत्वम् उक्तम्। जनैः अनुष्ठितेषु कर्मसु स्वस्य प्रसारितकिरणजालं पृथिव्याः संहरति। स यदा रसहरणशीलान् अश्वान् स्वरथात् पृथक्करोति तदा रात्रिः समागच्छति। ततः परस्मिन् मन्त्रे तस्य अश्वानां महिमानम् उच्यते। तत्र उक्तं तस्य रसहरणशीलाः अश्वाः एकस्मिन् समये प्रकाशम् अन्धकारं च आनयन्ति। ततः षष्ठे मन्त्रे सूर्यं प्रति प्रार्थनं

क्रियते यत् हे देव सूर्ये उदिते सति पापानाम् अपसारणं कृत्वा अस्मान् रक्षय। अपशब्दयुक्तवचनेभ्यः अस्मान् पृथक्कुरु। मित्रः, वरुणः, अदितिः, सिन्धुः, पृथिवी द्युलोकश्च एतत् प्रार्थनं स्वीकुर्वन्ति। एवं सम्पूर्णे सूर्यसूक्ते सूर्यस्य स्वरूपं, सूर्यस्य अश्वस्वरूपं, सूर्यस्य माहात्म्यम् इत्येते विषयाः प्रोक्ताः।

संज्ञानसूक्तम्

प्रस्तावना (संज्ञानसूक्तांशे)

ऋग्वेदेषु संज्ञानसूक्तम् अपि अत्यन्तं प्रसिद्धम् अस्ति। प्रकृतसूक्तस्य अस्य केवलं प्रथममन्त्रस्य देवता अग्निः भवति। एवञ्च अवशिष्टानां मन्त्राणां देवता तु संज्ञानम्। अस्य सूक्तस्य ऋषिः संवनन आङ्गिरसः। अनुष्टुभादिना छन्दसा एव संज्ञानसूक्तस्य मन्त्राः विलसन्ति। प्रकृतपाठे उत्तरार्धे अस्मिन् संज्ञानसूक्तस्य वर्णना विलसति।

८.४) संज्ञानसूक्तस्य सामान्य-परिचयः

संज्ञानसूक्तम् ऋग्वेदसंहितायाः दशममण्डलान्तर्गतेषु सूक्तेषु अन्यतमम् इति। अस्मिन् संज्ञानसूक्ते चत्वारः एव मन्त्राः सन्ति। अस्य सूक्तस्य प्रथमे मन्त्रे अग्निदेवतायाः स्तुतिरेव विहिता वर्तते। यत्र अग्निदेवतायाः स्तुतिविधानावसरे अग्निदेवताम् उद्दिश्य इदमुक्तं यत् हे अग्निदेव! त्वं समेषाम् उपसकानां यथेष्टम् अभिलषितं प्रापयसि। अतः अस्माकं कृतेऽपि धनादिरूपान् अभिलषितपदार्थान् तथैव प्रददत् भव इति।

अस्य सूक्तस्य अवशिष्टेषु त्रिषु मन्त्रेषु संज्ञानदेवतायाः उपासना विहिता वर्तते। तथा च सर्वैः सह मिलित्वा संभाषणम्, विरोधं परित्यज्य ऐक्येन निवसनम्, किञ्च परस्परं सौहार्दपूर्णो व्यवहारः – एतेषां विधानाय कामना वर्तते। येन प्रकारेण प्राचीनकाले अस्माकं पूर्वजाः परस्परं सौहार्देन सांमनस्येन वा व्यवहरन्ति स्म, तेन प्रकारेणैव परस्परं क्रियाकलापस्य प्रार्थनापि कृता। ऋत्विजः तथा यजमानस्यापि ऐक्यमत्यस्य कामनापि अस्मिन् सूक्ते विहिता वर्तते।

८.५) इदानीं मूलपाठं पठाम (संज्ञानसूक्तम्)

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ।
इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर॥१॥

सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥२॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥३॥

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥४॥

८.५.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम (सञ्ज्ञानसूक्तम्)

अस्य सूक्तस्य आङ्गिरः ऋषिः, अनुष्टुप् त्रिष्टुप् च छन्दसी, अग्निः संज्ञानः च देवते।

संसमिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ।
इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर॥१॥

पदपाठः - सम्ऽसम्। इत्। युवसे। वृषन्। अग्ने। विश्वानि। अर्यः। आ॥ इळः। पदे। सम्। इध्यसे। सः। नः। वसूनि। आ। भर॥

अन्वयः - वृषन् अग्ने, अर्यः विश्वानि आ संसम् इत् सम् युवसे इडस्पदे समिध्यसे सः नः वसूनि आ भर।

व्याख्या- हे वृषन् कामानां वर्षितः अग्ने अर्यः ईश्वरस्त्वम्। स त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसम्। इच्छब्दोऽवधारणे। आ समन्तात् सं युवसे मिश्रयसि। देवेषु मध्ये त्वमेव सर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि। नान्य इत्यर्थः। किञ्च इळः इडायाः पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे। एतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिः (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणम्। तत्र त्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः सन्दीप्यसे। सः तादृशस्त्वं नः अस्माकं वसूनि धनानि आ भर आहर।

सरलार्थः- हे अभिष्टफलद अग्ने त्वं प्रभुरूपेण सर्वान् सर्वाभिः दिग्भिः संयोज्य तिष्ठ, यज्ञवेदिमध्ये सम्यग्रूपेण प्रज्वलितो भूत्वा तिष्ठ। स एव त्वम्, अस्माकं कृते धनस्य आहरणं कुरु।

व्याकरणम् -

- युवसे- यु-धातोः लटि आत्मनेपदे मध्यमपुरुषैकवचने युवसे इति रूपम्।

- समिध्यसे- सम्पूर्वकात् इन्ध्-धातोः लटि मध्यमपुरुषैकवचने समिध्यसे इति रूपम्। कर्मवाच्ये वर्तते रूपमिदम्।
- भर- भृ-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने भर इति रूपम्।

सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥२॥

पदपाठः - सम्। गच्छध्वम्। सम्। वदध्वम्। सम्। वः। मनांसि। जानताम्। देवाः। भागम्।
यथा। पूर्वे। सम्ऽजानानाः। उपऽआसते।

अन्वयः - सं गच्छध्वं सं वदध्वं वः मनांसि सं जानताम्। यथा पूर्वे देवाः सञ्जानानाः भागम् उपासते॥

व्याख्या- हे स्तोतारः यूयं सं गच्छध्वम्। संगताः संभूता भवत। तथा सं वदध्वं सह वदत। परस्परं विरोधं परित्यज्यैकविधमेव वाक्यं ब्रूतेति यावत्। वः युष्माकं मनांसि जानताम्। समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु। यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः सञ्जानानाः ऐकमत्यं प्राप्ता हविर्भागम् उपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति शेषः।

सरलार्थः- (हे स्तुतिकारिणः) (यूयं) मिथः गच्छत, मिथः वदत, युष्माकं मनांसि समानं भवतु। यथा प्राचीनदेवताः मिथः यज्ञभागं गृह्णन्ति स्म।

व्याकरणम् -

- गच्छध्वम्- गम्-धातोः लोटि आत्मनेपदे मध्यमपुरुषबहुवचने गच्छध्वम् इति रूपम्।
- वदध्वम्- वद्-धातोः लोटि आत्मनेपदे मध्यमपुरुषबहुवचने वदध्वम् इति रूपम्।
- संजानताम्- सम्पूर्वकात् ज्ञा-धातोः लोटि आत्मनेपदे मध्यमपुरुषबहुवचने संजानताम् इति रूपम्।
- सञ्जानानाः- सम्पूर्वकात् ज्ञा-धातोः शानच्प्रत्यये प्रथमाबहुवचने सञ्जानानाः इति रूपम्।
- उपासते- उपपूर्वकात् आस्-धातोः लटि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषबहुवचने उपासते इति रूपम्।

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥३॥

पदपाठः - समानः। मन्त्रः। सम्ऽइतिः। समानी। समानम्। मनः। सह। चित्तम्। एषाम्॥
समानम्। मन्त्रम्। अभि। मन्त्रये। वः। समानेन। वः। हविषा। जुहोमि॥

अन्वयः - एषां मन्त्रः समानः, समितिः समानी, मनः समानम्, चित्तं सह। वः समानं मन्त्रम् अभिमन्त्रये वः समानं हविषा जुहोमि।

व्याख्या- पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः। एषाम् एकस्मिन् कर्मणि सह प्रवृत्तानामृत्विजां स्तोतॄणां वा मन्त्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मका गुप्तभाषणं वा समानः एकविधोऽस्तु। तथा समितिः प्राप्तिरपि समानी एकरूपास्तु। केवलमामक इत्यादिना समानशब्दात् ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वम्। तथा मनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां समानम् एकविधमप्यस्तु। चित्तं विचारणं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थेनैकीभूतमस्तु। अहं च वः युष्माकं समानम् एकविधं मन्त्रम् अभिमन्त्रये। ऐकविध्याय संस्करोमि। यथा वः युष्माकं स्वभूतेन समानेन। साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिना अहं जुहोमि। वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः॥

सरलार्थः- (स्तोतॄणां) एतत् मननं समानं भवतु, एतेषां मेलनं समानं भवतु, हृदयेन सह मनः अपि समानं भवतु। युष्माकं कृते एका एव स्तुतिः उच्चारिता भवतु। अहं युष्माकं कृते एकस्यैव हविषः आहुतिं ददामि।

व्याकरणम् -

- समितिः- सम्पूर्वकात् इ-धातोः क्तिन्प्रत्यये प्रथमैकवचने समितिः इति रूपम्।
- अभिमन्त्रये- अभिपूर्वकात् मन्त्र-धातोः लटि आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचने अभिमन्त्रये इति रूपम्।
- जुहोमि- हूँ-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने जुहोमि इति रूपम्।

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥४॥

पदपाठः - समानी। वः। आऽकूतिः। समाना। हृदयानि। वः॥ समानम्। अस्तु। वः। मनः। यथा। वः। सुऽसह। असति॥

अन्वयः - वः आकूतिः समानी, वः हृदयानि समानाः, वः मनः समानम् अस्तु यथा वः सुसह असति।

व्याख्या- हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्माकम् आकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः समानी एकविधोऽस्तु। तथा वः युष्माकं हृदयानि समाना समानान्येकविधानि सन्तु। तथा वः युष्माकं मनः अन्तःकरणम्। प्रत्येकापेक्षया एकवचनम्। यथा वः युष्माकं सुसह शोभनं साहित्यम् असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः। अस्तेर्लटि बहुलं छन्दसि इति शपो लुगभावः॥

सरलार्थः- (हे ऋत्विग्यजमानौ) अस्माकं अभिप्रायः समानः भवतु, युष्माकम् अन्तःकरणं समानं भवतु, युष्माकं मनः समानं भवतु। युष्माकं मेलनं शोभनं भवतु (एवमेव प्रार्थना)।

व्याकरणम्-

- आकूतिः- आपूर्वकात् कू-धातोः क्तिन्प्रत्यये।
- समाना- समानानि इत्यस्य वैदिकरूपम्।
- असति- अस्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने वैदिकरूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

२१. सञ्ज्ञानसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।
२२. वृषन् इत्यस्य कः अर्थः।
२३. युवसे इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२४. भर इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२५. वदध्वम् इति कस्मिन् लकारे रूपम्।
२६. समानी इत्यस्य कः प्रत्ययः।
२७. वः इत्यस्य कः अर्थः।
२८. आकूतिः इत्यस्य कः अर्थः।
२९. असति इति रूपं कस्यधातोः।
३०. असति इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।

पाठसारः

८.६) संज्ञानसूक्तस्य सारः

सर्वासाम् इच्छानां पूरयितारम् अग्निदेवमुद्दिश्य प्रकृतेऽस्मिन् संज्ञानसूक्ते प्रार्थ्यते यत् -- सर्वेषाम् अभीष्टप्रदाता यः अग्निदेवः सर्वस्य प्रणिसमूहस्य सम्यग्मेलनं साधयति। किञ्च पृथिव्याम् अर्थात् वेद्यां यः अग्निदेवः प्रज्वालितो भवति। तादृशः अग्निदेवः अस्माकं समेषां कृते धनप्रदानं करोतु इति।

समं हि स्तोतृगणं प्रति उच्यते यत् -- यूयं सर्वैः सह मिलित्वा गच्छथ, मिलित्वा वदथ इति। युष्माकं मनांसि समसमये एव ज्ञानं प्राप्नुयुः। पुरा यथा ज्ञाने समानाः सन्तः देवाः यज्ञभागं स्वीकुर्वन्ति स्म, तथैव यूयम् एकमतयः सन्तः धनानि स्वीकुरुत इति।

अपि च सर्वेषां स्तोतृणां स्तुतिः एकविधा एव स्यात्। तेषां प्राप्तिरपि एका एव स्यात्। युष्माकं समाना स्तुतिः मया अभिमन्त्र्यते। समं च युष्माकं समानेन हविषा मया हूयते इति।

अन्ते च यजमानान् उद्दिश्य उच्यते यत् -- युष्माकं सङ्कल्पः समानः भवेत्। युष्माकं हृदयं समानं स्यात्। तथा च मनांसि अपि युष्माकं समानानि स्युः। तेन च युष्माकं सहभावः शोभनः अस्तु इति प्रार्थना।

पाठान्तप्रश्नाः

(सूर्यसूक्ते)

३१. सं समिद्युवसे.. इतिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यानं कुरुत।

३२. सूर्यस्य अश्वस्वरूपं समन्त्रं व्याख्यात।

३३. सूर्यस्वरूपं समन्त्रं व्याख्यात।

३४. अद्या देवा उदिता... इत्यदिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

३५. तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

(संज्ञासूक्ते)

३६. संज्ञानसूक्तस्य सारं लिखत।

३७. संगच्छध्वम्.. इतिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यानं कुरुत।

३८. समानो मन्त्रः समितिः... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यानं कुरुत।

३९. समानी व आकूतिः.... इति मन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यानं कुरुत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरपूगः- १ (सूर्यसूक्तम्।)

१. कुत्सः ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, सूर्यः देवता।

२. आश्चर्यकरम्।

३. आ इत्युपसर्गपूर्वकात् प्राधातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने।

४. स्थाधातोः क्वसुप्रत्यये।

५. कल्याणाः।

६. भद्राः हरितः चित्राः एतग्वाः अनुमाद्यासः नमस्यन्तः।

७. इण्गतौ इति धातोः तन्प्रत्यये एत इति जाते ततः एतपूर्वकात् गम्-धातोः ड्वप्रत्यये।

८. अनुपूर्वकात् मद्-धातोः यति प्रत्यये।

९. देव्यु-धातोः क्यचि शतरि प्रथमाबहुवचने।

१०. इण्धातुः।

उत्तरपूगः- २ (सूर्यसूक्तम्।)

११. आदित्यः।

१२. सर्वः।

१३. सप्तम्यर्थे।

१४. अधिकरणार्थे।

१५. ङीप्प्रत्ययः।

१६. युज्-धातोः आत्मनेपदिनः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने।

१७. रसहरणशीलाः।

१८. पाधातोः असुन्प्रत्यये।

१९. निपातस्य च।

२०. मम्ह् इति अथवा मह् इति धातोः लिट्मूलकलोट्लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने।

उत्तरपूगः- ३ (संज्ञानसूक्तम्।।)

१. ऋषिः- आङ्गिरः। छन्दः- १, २, ४ अनुष्टुप्, ३ त्रिष्टुप्। देवता- १ अग्निः, २, ३, ४ संज्ञानः।

२. कामानां वर्षितः।

३. यु-धातोः लटि आत्मनेपदे मध्यमपुरुषैकवचने युवसे इति रूपम्।

४. भृ-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने भर इति रूपम्।

५. लोटि।

६. ङीप्प्रत्ययः।

७. युष्माकम्।

८. आपूर्वकात् कू-धातोः क्तिन्प्रत्यये।

९. अस्-धातोः।

१०. अस्ति।

॥इति अष्टमः पाठः॥